

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 34-35 (1997)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 34-35 (1997)

Κατάλοιπα παλαιολιθικής κατοίκησης στο Νομό Πρεβέζης

Δήμητρα Παπαγιάννη

doi: [10.12681/prch.29253](https://doi.org/10.12681/prch.29253)

Copyright © 2022, Δήμητρα Παπαγιάννη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαγιάννη Δ. (2022). Κατάλοιπα παλαιολιθικής κατοίκησης στο Νομό Πρεβέζης. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (34-35), 69-81. <https://doi.org/10.12681/prch.29253>

ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ (*)

Αρχαιολόγος, Πανεπιστήμιο Cambridge Αγγλίας

Κατάλοιπα παλαιολιθικής κατοίκησης στο Νομό Πρεβέζης

Η Παλαιολιθική περίοδος καλύπτει το διάστημα από την πρώτη εμφάνιση του ανθρώπου στη Γη μέχρι την τελική υποχώρηση των παγετώνων στο βόρειο ημισφαίριο (περίπου 2.400.000–10.000 χρόνια πριν από σήμερα). Η Παλαιολιθική, όμως, δεν είναι απλώς το αρχαιότερο και μακρότερο στάδιο της ιστορίας του ανθρώπου. Είναι η εποχή κατά την οποία οι βιολογικοί μας πρόγονοι εξελίχθηκαν ανατομικά και διανοητικά στο σύγχρονο άνθρωπο και ανέπτυξαν τα κείρια χαρακτηριστικά του πολιτισμού: την ικανότητα ομιλίας, τη συμβολική και θρησκευτική σκέψη, την καλλιτεχνική ευαισθησία, την ικανότητα επέμβασης στο φυσικό περιβάλλον και την τεχνολογία, το σχεδιασμό, δηλαδή και την κατασκευή αντικειμένων που επαυξάνουν τις φυσικές δυνατότητες του ανθρώπινου σώματος.

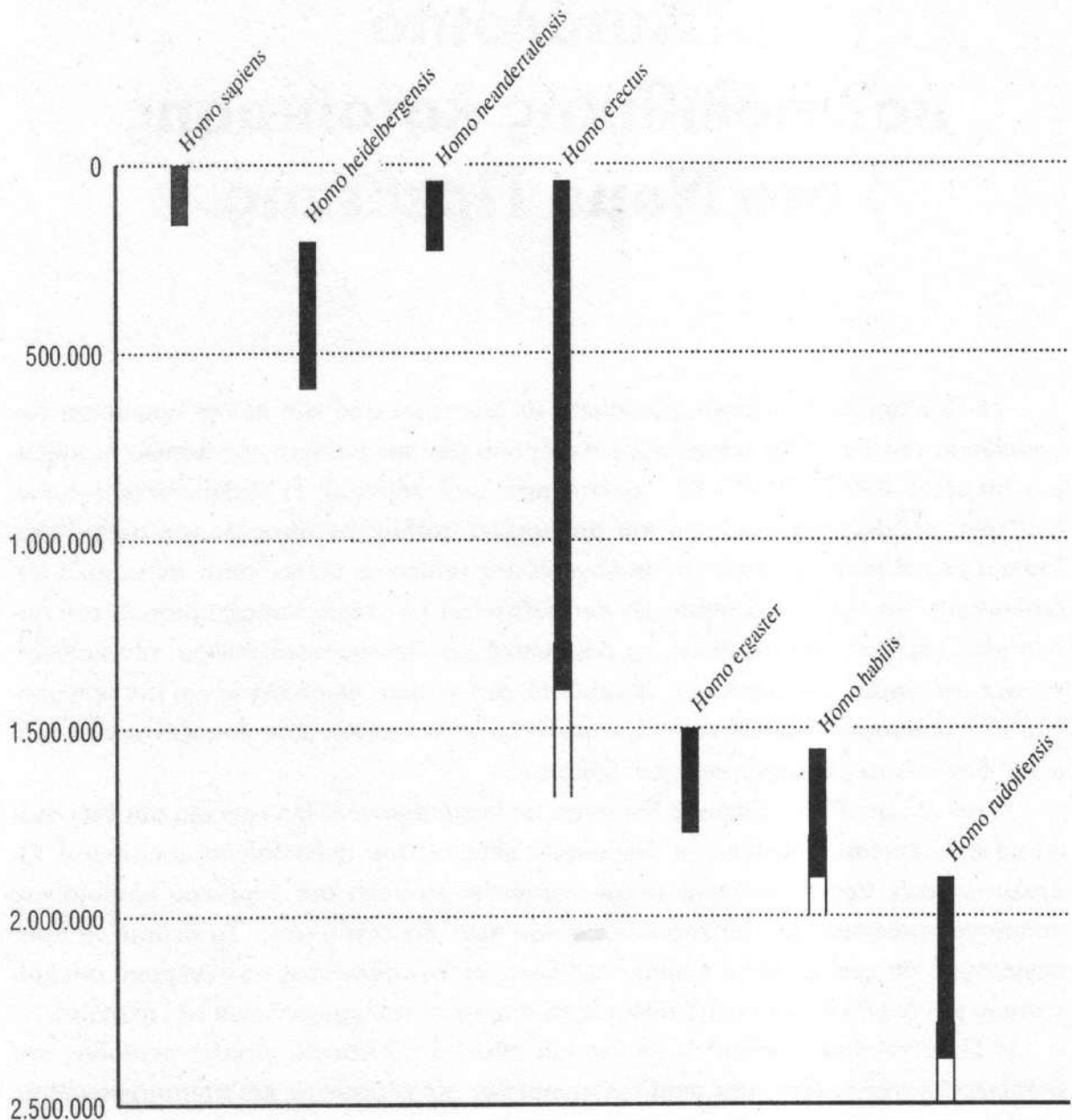
Η μελέτη της Παλαιολιθικής βασίζεται σε διεπιστημονική συνεργασία και έχει στόχο να προσεγγίσει συνολικά τη διαδικασία γένεσης του ανθρώπινου πολιτισμού. Οι αρχαιολογικές θέσεις μελετώνται και ερμηνεύονται μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του παλαιογεωγραφικού και παλαιοοικολογικού περιβάλλοντός τους. Τα δεδομένα προσεγγίζονται σε χρονολογική κλίμακα χιλιάδων ετών, αγνοώντας τα σύγχρονα σύνορα κρατών και ηπείρων και υπερβαίνοντας τη σημερινή γεωμορφολογία του πλανήτη.

Η Παλαιολιθική παραμένει ακόμη και σήμερα η λιγότερο γνωστή περίοδος του ελληνικού παρελθόντος, στη σκιά των μνημείων της κλασσικής και κρητομυκηναϊκής

(*) Η Δήμητρα Παπαγιάννη εκπονεί τη διδακτορική διατριβή της στο τμήμα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Cambridge στην Αγγλία με θέμα τη Μέση Παλαιολιθική στην Ήπειρο και την Κέρκυρα.

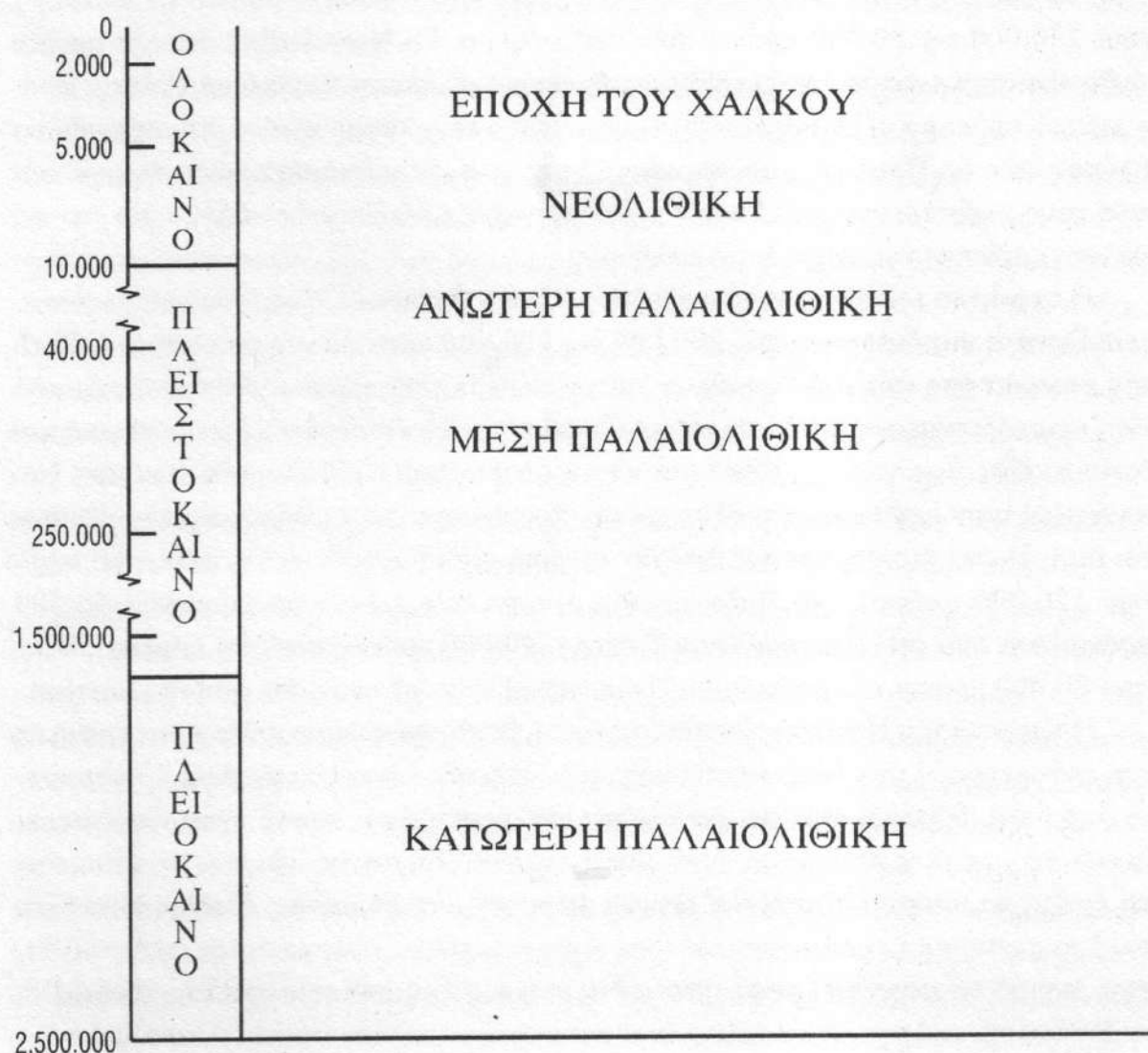
αρχαιότητας. Η Ήπειρος είναι η μόνη περιοχή της Ελλάδας στην οποία η Παλαιολιθική έχει ερευνηθεί συστηματικά τα τελευταία 35 χρόνια. Η διάρκεια αυτών των ερευνών, οι οποίες χρηματοδοτούνται κατά το μέγιστο μέρος από διεθνή κονδύλια, δείχνει ότι η επιστημονική σημασία της περιοχής ξεπερνά κατά πολύ και τον τοπικό και τον ελλαδικό χώρο. Πριν, όμως, αναφερθούμε αναλυτικά στα ευρήματα και τους αρχαιολογικούς χώρους, είναι σκόπιμη μια συνοπτική εισαγωγή στην Παλαιολιθική εποχή.

Πίνακας 1: Χρονολογική κλίμακα της βιολογικής εξέλιξης του ανθρώπου. Η χρονολόγηση δίνεται σε χρόνια πριν από σήμερα. Πολλοί μελετητές θεωρούν τους *Homo erectus* και *Homo ergaster* ως ένα είδος. Το ίδιο συμβαίνει και με τους *Homo habilis* και *Homo rudolfensis*.

Μερικά στοιχεία για την εξέλιξη του ανθρώπου και την Παλαιολιθική Εποχή

Η μακρότατη φάση της Παλαιολιθικής δεν υπήρξε καθόλου ομοιόμορφη. Σημαδεύτηκε από σημαντικές αλλαγές στη βιολογική και πολιτιστική εξέλιξη του ανθρώπινου γένους (Πίν. 1,2). Το αρχαιότερο είδος του γένους Homo, ο Homo habilis, εμφανίστηκε στην Αφρική πριν από περίπου 2,4 ή 2,3 εκατομμύρια χρόνια. Σ' αυτόν αποδίδονται τα πρώτα λίθινα εργαλεία, τα οποία χρονολογούνται στην ίδια εποχή.

Πίνακας 2: Χρονολογική κλίμακα της πολιτιστικής εξέλιξης από την Κατώτερη Παλαιολιθική μέχρι σήμερα. Η χρονολόγηση δίνεται σε χρόνια πριν από σήμερα.

Η επόμενη εξελικτική φάση ήταν η εμφάνιση ανθρώπων που περπατούσαν σε όρθια στάση (*Homo erectus*), στην Αφρική, πριν από 1,8 εκατομμύρια χρόνια. Αυτό το χαρακτηριστικό τους έδωσε τη δυνατότητα να διανύουν μεγάλες αποστάσεις, και φαίνεται ότι συνέβαλε στην εξάπλωσή τους και έξω από την αφρικανική ήπειρο, πριν από περίπου 1,5 εκατομμύρια χρόνια, ή ίσως και νωρίτερα. Ο *Homo erectus* είναι η αρχαιότερη μορφή ανθρώπου που κατοίκησε την Ασία και την Ευρώπη.

Πριν 400.000-250.000 χρόνια περίπου ζούσε στην Αφρική και την Ευρώπη μια μορφή ανθρώπου που συνδέεται άμεσα με τον σύγχρονο, έμφρονα άνθρωπο (*archaic Homo sapiens*). Από την εξελικτική αλλαγή αυτού του αρχαϊκού σύγχρονου ανθρώπου εμφανίστηκε στην Ευρώπη ο *Homo neanderthalensis* (ή *Homo sapiens neanderthalensis*), που κατοίκησε την Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή στο διάστημα από 230.000 ως 30.000 χρόνια πριν από σήμερα. Οι Neanderthal ήταν οι πρώτοι άνθρωποι που κατάφεραν να επιβιώσουν σε ψυχρές κλιματολογικές συνθήκες, φρόντιζαν τα ανάπηρα μέλη της ομάδας τους, έθαβαν τους νεκρούς τους, και πιθανόν τελούσαν τελετές. Παρά τα χαρακτηριστικά τους αυτά, τα τελευταία χρόνια θεωρούνται από τους περισσότερους μελετητές ως ένας τυφλός εξελικτικός κλάδος και όχι ως άμεσοι πρόγονοι του σύγχρονου ανθρώπου.

Η εμφάνιση του σύγχρονου ανθρώπου, *Homo sapiens* (ή *Homo sapiens sapiens*), τοποθετείται στο διάστημα από 200.000 ως 100.000 χρόνια πριν από σήμερα. Κατά την επικρατούσα σήμερα θεωρία, ο *Homo sapiens* εμφανίστηκε στην Αφρική, από εκεί μετανάστευσε και μέχρι την τελευταία φάση της Παλαιολιθικής είχε σταδιακά κατοικήσει όλες τις ηπείρους. Όπου συνάντησε αρχαιότερους πληθυσμούς, π.χ. τους Neanderthal στην Ευρώπη, τους οδήγησε σε εξαφάνιση μέσα σε λίγες χιλιετίες. Φαίνεται ότι ο *Homo sapiens* πέρασε από την Αφρική στην Εγγύς Ανατολή (πριν από περίπου 120.000 χρόνια), στα Βαλκάνια και την ανατολική Ευρώπη (πριν από 43.000 χρόνια) και από εκεί στην υπόλοιπη Ευρώπη (40.000 χρόνια πριν από σήμερα). Πριν από 30.000 χρόνια το αργότερο, οι Neanderthal είχαν εξαφανιστεί από την Ευρώπη.

Η υπεροχή του *Homo sapiens* σε σύγκριση με τα αρχαιότερα φύλα είναι εμφανής στη συμπεριφορά του: δημιουργεί τέχνη, τελεί τελετές, φτιάχνει εργαλεία ή κοσμήματα από οστά, δόντια ή κοχύλια, οργανώνει τον οικιστικό του χώρο, προμηθεύεται εκλεκτές πρώτες ύλες από μακρινές περιοχές, και κατέχει τεχνολογία που του επιτρέπει να επιβιώσει ακόμη και στις πιο ψυχρές περιοχές της Ευρασίας. Πολλοί συνδέουν αυτά τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά του *Homo sapiens* με την εμφάνιση σύνθετου λόγου, ικανού να εκφράσει αφηρημένες έννοιες, η οποία με την σειρά της αποδίδεται σε βιολογικές αλλαγές στη λειτουργία του εγκεφάλου και του νευρικού συστήματος.

Η Παλαιολιθική σηματοδεύτηκε επίσης από εντονότερες κλιματολογικές και γεωμορφολογικές αλλαγές που προκαλούνταν από την εναλλαγή ψυχρών και θερμών περιόδων. Κατά τις ψυχρές περιόδους η Β. Ευρώπη, η Β. Ασία και οι μεγάλες οροσειρές καλύπτονταν από πάγους. Στις περιόδους μέγιστης εξάπλωσης των παγετώ-

νων μέχρι και 32% της επιφάνειας της Γης καλύπτονταν από πάγους, ενώ στις θερμές περιόδους το ποσοστό αυτό έπεφτε σε 10%, όσο δηλαδή είναι και σήμερα, ή και λιγότερο. Με τις εναλλαγές της θερμοκρασίας και τις μεταβολές της έκτασης των παγετώνων μεταφέρονταν βορειότερα ή νοτιότερα οι ζώνες βλάστησης (τούνδρα, ζώνη κωνοφόρων, ζώνη φυλλοβόλων) και η πανίδα τους. Τις μετακινήσεις αυτές ακολουθούσαν αναγκαστικά οι άνθρωποι, για να βρουν τροφή και ανεκτές κλιματολογικές συνθήκες. Στις ψυχρές περιόδους οι εκτεταμένοι παγετώνες κρατούσαν μεγάλο μέρος του υδάτινου στοιχείου του πλανήτη, γι' αυτό η στάθμη των θαλασσών έπεφτε και μεγάλα τμήματα αβαθούς θάλασσας μετατρέπονταν σε παράκτιες πεδιάδες. Στις θερμές περιόδους μέρος των παγετώνων έλιωνε και η στάθμη των θαλασσών ανέβαινε καλύπτοντας μεγάλα τμήματα ξηράς. Κάποιες φορές οι εναλλαγές αυτές συνέβαιναν μέσα σε λίγες χιλιετίες.

Οι παλαιολιθικοί άνθρωποι ζούσαν σε μικρές ομάδες, 1-2 οικογενειών, και ο ζωτικός χώρος τους ήταν μεγάλες εκτάσεις μέσα στις οποίες μετακινούνταν συνεχώς. Υπαίθριες θέσεις, βραχοσκεπές και σπήλαια χρησίμευαν είτε ως προσωρινοί σταθμοί είτε ως χώροι εποχιακής εγκατάστασης. Ζούσαν είτε σε φυσικά καταλύματα είτε σε πρόχειρες κατασκευές που δεν διασώζονται. Πιθανόν σύγχρονες κατασκευές όπως τα κονάκια των Σαρακατσάνων να βρίσκονται πολύ κοντά σε μια προσεγμένη παλαιολιθική καλύβα. Κατασκεύαζαν λίθινα και οστέινα εργαλεία, πιθανόν και ξύλινα, τα τελευταία όμως δεν διατηρούνται. Δεν παρήγαγαν την τροφή τους, αλλά την προμηθεύονταν από τη φύση με το κυνήγι και τη συλλογή καρπών και φυτών. Αυτός ο τρόπος διατροφής προϋποθέτει άριστη γνώση του περιβάλλοντος, της γεωμορφολογίας, των κλιματολογικών αλλαγών και των τρόπων ζωής και μετακινήσεως των κοπαδιών ζώων. Η γνώση αυτή, όπως και η τεχνολογία, μεταβιβάζονταν από γενιά σε γενιά.

Εργαλεία – λίθινα και οστέινα – και κατάλοιπα διατροφής – οστά, καρποί, ή όστρεα – είναι τα συνήθη ευρήματα μιας ανασκαφής Παλαιολιθικής θέσης. Ανθρώπινα οστά, ταφές, αντικείμενα τέχνης και κατάλοιπα κατασκευών είναι σχετικά σπάνια. Με τη μελέτη αυτών των ευρημάτων, η Παλαιολιθική αρχαιολογία διερευνά ερωτήματα όπως: (1) μορφή και λειτουργίες των εργαλείων και όπλων μιας ομάδας και τεχνικές κατασκευής τους, (2) κριτήρια επιλογής των θέσεων κυνηγιού ή εγκατάστασης, (3) κατανομή των δραστηριοτήτων μεταξύ θέσεων ή μέσα στο χώρο μιας θέσης, (4) διάρκεια και εποχιακότητα της εγκατάστασης σε μια θέση, και (5) οργάνωση του κυνηγιού, της μεταφοράς και της αποθήκευσης τροφής. Με βάση αυτά τα στοιχεία εξετάζονται ευρύτερα ζητήματα, όπως το διανοητικό επίπεδο των ερευνώμενων ομάδων και οι δια-χρονικές ή δια-τοπικές πολιτιστικές σχέσεις μεταξύ διαφορετικών πληθυσμών.

Παλαιολιθικές εγκαταστάσεις στην περιοχή του νομού Πρεβέζης

Κατάλοιπα της Παλαιολιθικής εποχής είναι διάσπαρτα στην Ελλάδα, σε όλες τις περιοχές που έχουν ερευνηθεί μέχρι τώρα, εκτός από τα νησιά του νότιου Αιγαίου και την Κρήτη. Το κρανίο των Πετραλώνων αποτελεί την αρχαιότερη ένδειξη ανθρωπίνης παρουσίας στον ελλαδικό χώρο. Αν και δεν είναι βέβαιο αν το ίδιο το σπήλαιο υπήρξε χώρος εγκατάστασης ανθρώπων, το κρανίο βεβαιώνει την παρουσία στην βόρεια Ελλάδα μιας ομάδας προγονικής του σύγχρονου ανθρώπου (archaic Homo sapiens) στο διάστημα μεταξύ 400.000-200.000 χρόνων πριν από σήμερα. Σποραδικά επιφανειακά ευρήματα ανά τον ελλαδικό χώρο έχουν αποδοθεί στην ίδια εποχή. Στα επόμενα στάδια της Παλαιολιθικής, τη Μέση Παλαιολιθική (200.000-35.000 χρόνια πριν από σήμερα) και την Ανώτερη Παλαιολιθική (35.000-10.000 χρόνια πριν από σήμερα), τα ίχνη ανθρωπίνης παρουσίας στον ελλαδικό χώρο πληθαίνουν σημαντικά. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι έχουμε σήμερα ικανοποιητική γνώση αυτών των εποχών. Η Παλαιολιθική αρχαιολογία στην Ελλάδα βρίσκεται ακόμη σε πολύ πρώιμο στάδιο και λίγοι είναι αυτοί που αναγνωρίζουν τη σπουδαιότητα της εντατικοποίησης της έρευνας σ' αυτόν τον τομέα.

Η Ήπειρος παρουσιάζει την πυκνότερη συγκέντρωση θέσεων. Αυτές κατανέμονται σε δύο κυρίως περιοχές, μια στο νοτιοδυτικό της τμήμα και την ακτή του Ιονίου και μια στην ορεινή ενδοχώρα. Ενώ η πρώτη περιοχή κατοικήθηκε και στη Μέση και στην Ανώτερη Παλαιολιθική, η ορεινή ενδοχώρα κατοικήθηκε μόνο στην τελευταία φάση της Ανώτερης Παλαιολιθικής, όταν η βελτίωση των καιρικών συνθηκών έκανε δυνατή την επιβίωση σ' αυτό το πολύ σκληρό περιβάλλον.

Οι θέσεις αυτές εντοπίστηκαν αρχικά και ερευνήθηκαν στη δεκαετία 1960-1970 από ομάδα αρχαιολόγων του Πανεπιστημίου του Cambridge με επικεφαλής τον E. Higgs και σε συνεργασία με τον καθηγητή Σ. Δάκαρη. Πραγματοποιήθηκαν τότε εκτεταμένες έρευνες επιφάνειας και ανασκάφηκαν τρεις θέσεις (Κοκκινόπηλος, Ασπροχάλικο, Καστρίτσα). Στη δεκαετία του 1980-1990, μια δεύτερη ομάδα του Πανεπιστημίου του Cambridge, με επικεφαλής τον G. Bailey, συνέχισε τις έρευνες, με έμφαση στην ορεινή ενδοχώρα της Ηπείρου, όπου ανασκάφηκε η βραχοσκεπή στη θέση Κλειδί. Στο διάστημα 1992-1994, πραγματοποιήθηκαν νέες επιφανειακές έρευνες στην περιοχή του νομού Πρεβέζης, στα πλαίσια του Nikopolis Project, που οργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο της Βοστώνης και τη Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της Ηπείρου, οι Παλαιολιθικές εγκαταστάσεις κατανέμονται σε δύο ζώνες, μια στην κοιλάδα του Λούρου ποταμού και μια κατά μήκος της

σημερινής ακτής. Με εξαίρεση τη βραχοσκεπή του Ασπροχάλικου, όλες οι θέσεις είναι υπαίθριες. Στην κοιλάδα του Λούρου βρίσκονται οι δύο σημαντικότερες θέσεις της περιοχής, το Ασπροχάλικο και ο Κοκκινόπηλος.

Η αρχαιότερη κατοίκηση στο Ασπροχάλικο χρονολογείται στα 100.000 χρόνια πριν από σήμερα, δηλαδή στη Μέση Παλαιολιθική. Με αυτή τη χρονολόγηση, η οποία έγινε με εργαστηριακές μετρήσεις της ραδιενεργού ακτινοβολίας καμμένων λίθινων εργαλείων που βρέθηκαν στην ανασκαφή, το Ασπροχάλικο είναι ο αρχαιότερος με ακρίβεια χρονολογημένος αρχαιολογικός χώρος στην Ελλάδα. Είναι επίσης η μόνη ως τώρα γνωστή θέση στην Ελλάδα με δύο διαδοχικά στρώματα κατοίκησης στη Μέση Παλαιολιθική. Στην επόμενη φάση, την Ανώτερη Παλαιολιθική, το Ασπροχάλικο κατοικήθηκε στο διάστημα 26.000-13.000 χρόνια πριν από σήμερα.

Στη διάρκεια της Παλαιολιθικής η κοίτη του Λούρου βρίσκονταν σε υψηλότερο επίπεδο απ' ό τι σήμερα και το ποτάμι έρεε δίπλα στη βραχοσκεπή. Η διάβρωση από τα νερά του ποταμού και η σεισμική δραστηριότητα έφεραν σταδιακά την κοίτη του Λούρου στο επίπεδο όπου βρίσκεται σήμερα. Τα βότσαλα στην κοίτη του ποταμού ήταν η πρώτη ύλη για την κατασκευή εργαλείων και όπλων. Από τα οστά που βρέθηκαν στην ανασκαφή, κατάλοιπα της διατροφής των κατοίκων της βραχοσκεπής, φαίνεται ότι τα ελαφοειδή και τα αιγαγοειδή ήταν η κύρια πηγή τροφής και οι κύριοι στόχοι του κυνηγιού. Η συμβολή φυτών ή ψαριών στη διατροφή δεν αποκλείεται, αλλά κατάλοιπα αυτών των τροφών δεν έχουν διατηρηθεί.

Φαίνεται ότι αυτό που προσέλκυε τους παλαιολιθικούς ανθρώπους στο Ασπροχάλικο ήταν η καίρια θέση του στην κοιλάδα του Λούρου, θέση που διευκόλυνε την παρακολούθηση των μετακινήσεων των κοπαδιών ζώων και την παγίδευσή τους. Η κατοίκηση της θέσης ήταν ασυνεχής και εποχιακή. Στην πρώτη φάση των ερευνών, ο E. Higgs θεώρησε ότι στην Ανώτερη Παλαιολιθική οι βραχοσκεπές του Ασπροχάλικου και της Καστρίτσας (στις παρυφές της λίμνης των Ιωαννίνων) αντιπροσώπευαν αντίστοιχα τη χειμερινή και τη θερινή βάση κατοίκησης μιας ομάδας ανθρώπων που μετακινούνταν ακολουθώντας τις εποχιακές μετακινήσεις των κοπαδιών των ζώων. Η θεωρία αυτή, η οποία βασίζονταν σε μεγάλο μέρος σε αναλογία με τον ημινομαδικό τρόπο ζωής των Σαρακατσάνων, έχει πια αναθεωρηθεί. Το Ασπροχάλικο, όπως και όλες οι άλλες γνωστές θέσεις, αποτελούσε πράγματι μέρος ενός ευρύτερου συστήματος κατανομής δραστηριοτήτων και αξιοποίησης των φυσικών πόρων στο γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου, αλλά αυτό το σύστημα είναι περισσότερο σύνθετο απ' ό τι είχε αρχικά υποθεθεί και οι λεπτομέρειές του δεν έχουν ακόμη αποσαφηνιστεί.

Λίγο νοτιότερα από το Ασπροχάλικο βρίσκεται ο Κοκκινόπηλος, υπαίθρια θέση με πλούσια κατάλοιπα από την κατοίκησης της στη διάρκεια της Παλαιολιθικής. Στη σημερινή του μορφή, ο Κοκκινόπηλος εντυπωσιάζει ως ένα σχεδόν σεληνιακό τοπίο με τα χαρακτηριστικά ερυθρωπά αργιλώδη χώματά του, τα οποία καλύπτουν το χώρο σε στρώματα πάχους δεκάδων μέτρων. Ελάχιστη βλάστηση έχει απομείνει και τα νε-

ρά της βροχής διαβρώνουν τις αποθέσεις ερυθρογής, σχηματίζοντας βαθιές, μικρές χαράδρες. Ο τρόπος και ο χρόνος σχηματισμού της θέσης δεν είναι ακόμα απόλυτα σαφείς. Επί του παρόντος υπάρχουν δύο γεωλογικές θεωρίες σχετικά, με σημαντικές διαφορές μεταξύ τους.

Λίθινα εργαλεία, συχνά καλυμμένα από λευκή πατίνα, είναι διάσπαρτα στην επιφάνεια του Κοκκινόπηλου, καθώς αποκαλύπτονται από τη διάβρωση. Οργανικά υλικά, για παράδειγμα οστά, δεν υπάρχουν, επειδή η σύσταση του χώματος δεν επιτρέπει τη διατήρησή τους. Τα υπάρχοντα ευρήματα προέρχονται κυρίως από συστηματικές περισυλλογές του επιφανειακού υλικού. Στις αρχές των ερευνών στην Ήπειρο έγιναν επίσης δύο ανασκαφικές τομές στον Κοκκινόπηλο.

Η θέση κατοικήθηκε στη Μέση και την Ανώτερη Παλαιολιθική, ίσως και ακόμη παλαιότερα. Πριν από λίγα χρόνια, στη διάρκεια επιφανειακών ερευνών του Νικορολις Project, βρέθηκε ένας λίθινος χειροπέλεκυς, ο οποίος πιθανόν να χρονολογείται στο διάστημα 250.000-200.000 χρόνια πριν από σήμερα. Οι χειροπελέκες είναι χαρακτηριστικό εργαλείο της τελευταίας φάσης της Κατώτερης Παλαιολιθικής (800.000 ως 200.000 χρόνια πριν από σήμερα), αν και χρησιμοποιήθηκαν και σε μεταγενέστερες περιόδους. Στην Ελλάδα έχουν βρεθεί μόνο άλλοι δύο χειροπελέκες, ένας επίσης στον Κοκκινόπηλο και ένας στη Δυτική Μακεδονία. Επειδή κανένας από αυτούς δεν προέρχεται από ανασκαμμένο σύνολο, η χρονολόγησή τους δεν είναι απόλυτα ασφαλής. Αν η χρονολόγηση στα 250.000-200.000 χρόνια είναι σωστή, ο Κοκκινόπηλος είναι η αρχαιότερη γνωστή αρχαιολογική θέση στην Ελλάδα. Υπάρχουν και άλλες ενδείξεις που συνηγορούν υπέρ της άποψης αυτής, αλλά προς το παρόν δεν μπορούν να αποδειχθούν, επειδή δεν βασίζονται σε ανασκαφικά δεδομένα.

Στη Μέση και Ανώτερη Παλαιολιθική, ο Κοκκινόπηλος κατοικήθηκε πιθανότατα από την ίδια ή τις ίδιες ομάδες που κατοίκησαν και το Ασπροχάλικο, καθώς και μερικές ακόμη επιφανειακές θέσεις στην κοιλάδα του Λούρου. Είναι πιθανό ο Κοκκινόπηλος, η μεγαλύτερη σε έκταση θέση στην περιοχή, να αποτελούσε τον κύριο χώρο εποχιακής εγκατάστασης και το Ασπροχάλικο να ήταν ένας προσωρινός σταθμός με εξειδικευμένη χρήση (π.χ. κυνήγι). Είναι επίσης πιθανό ο σχετικός ρόλος των θέσεων να μεταβαλλόταν ανάλογα με τις αλλαγές των κλιματολογικών συνθηκών. Επειδή το Ασπροχάλικο ήταν καλυμμένος και σχετικά κλειστός χώρος, ίσως προσέφερε καλύτερο κατάλυμα στις ψυχρές περιόδους, σε σχέση με τις υπαίθριες θέσεις. Όλα αυτά τα ερωτήματα δεν μπορούν να απαντηθούν ικανοποιητικά πριν συνεχιστούν οι έρευνες στην περιοχή.

Ο Κοκκινόπηλος είναι επίσης μια από τις ελάχιστες θέσεις στην Ελλάδα που μπορεί να συνδεθεί με τη μετάβαση της Ευρώπης από τη Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική και από τους Neanderthal στο σύγχρονο άνθρωπο. Πώς ακριβώς έγινε η μετάβαση αυτή και με ποιους τρόπους οι Homo sapiens υπερίσχυσαν των Neanderthal είναι ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα στην Παλαιολιθική αρχαιολογία. Στον

Κοκκινόπηλο βρέθηκαν μερικές φυλλόσχημες αιχμές, οι οποίες, με βάση έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, θεωρούνται εργαλεία των *Homo sapiens*. Η παρουσία τους στον Κοκκινόπηλο φαίνεται να υποδηλώνει ότι οι *Homo sapiens* πέρασαν από τον ελλαδικό χώρο στην πορεία τους από την Εγγύς Ανατολή προς τη Δυτική Ευρώπη. Επειδή δεν έχουν ως τώρα βρεθεί σκελετικά κατάλοιπα ανθρώπων στις παλαιολιθικές θέσεις της Ηπείρου, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα σε ποιο είδος ανήκαν οι ομάδες που τις κατοίκησαν. Γενικότερα, ο ρόλος του ελλαδικού χώρου στη μεταβατική αυτή φάση δεν μπορεί να διευκρινιστεί περαιτέρω πριν ερευνηθούν και άλλες θέσεις τόσο στην Ήπειρο όσο και σε άλλες περιοχές.

Στα παράλια της Ηπείρου έχουν εντοπισθεί υπαίθριες Παλαιολιθικές θέσεις διάσπαρτες κατά μήκος της ακτής από το νότιο τμήμα του νομού Θεσπρωτίας ως την Πρέβεζα. Οι περισσότερες από αυτές κατοικήθηκαν κυρίως στη Μέση Παλαιολιθική, μερικές και στην Ανώτερη και κάποιες ίσως και παλαιότερα. Αποτελούσαν μέρος του ζωτικού χώρου των ομάδων που κινούνταν και στην περιοχή του Λούρου. Οι θέσεις αυτές δεν ήταν πάντα παράκτιες. Στις παγετώδεις περιόδους, όταν η στάθμη της θάλασσας έπεφτε, αποκαλυπτόταν πέρα από τη σημερινή ακτή μια επιμήκης παράκτια πεδιάδα και η Κέρκυρα ενώνονταν με την ηπειρωτική ακτή. Επομένως, στις παγετώδεις περιόδους επεκτεινόταν κατά πολύ ο ζωτικός χώρος των ομάδων που κινούνταν στην Ήπειρο. Οι έντονες μεταβολές της έκτασης και της μορφολογίας του διαθέσιμου ζωτικού χώρου πιθανότατα προκαλούσαν αλλαγές στη χρήση και τη σχετική σπουδαιότητα καθεμιάς από τις θέσεις. Θα πρέπει, επίσης, να υπήρχαν αρχαιολογικές θέσεις στα τμήματα γης που τώρα έχουν καλυφθεί από το νερό.

Όλες οι υπαίθριες θέσεις έχουν σήμερα τη μορφή του Κοκκινόπηλου: αργιλώδη, άνυδρα χώματα, ελάχιστη βλάστηση και εκτεταμένη διάβρωση, έτσι ώστε αναριωτιέται κανείς γιατί οι Παλαιολιθικοί άνθρωποι διάλεξαν να κατοικήσουν τις περιοχές αυτές. Η τωρινή μορφή των θέσεων είναι αποτέλεσμα περίπλοκων γεωλογικών διαδικασιών. Στη διάρκεια της Παλαιολιθικής η μορφή τους ήταν πολύ διαφορετική: ήταν αβαθείς λίμνες ή βάλτοι, με κοντινότερο σύγχρονο παράλληλο τη λίμνη Μαυρή, πριν την αποξήρασή της. Σχηματίστηκαν αρχικά σε φυσικές βαθύνσεις, αποτέλεσμα της διάβρωσης του ασβεστολιθικού υποβάθρου της περιοχής. Σταδιακά καλύφθηκαν με χώμα προερχόμενο από τη διάβρωση των γύρω βουνών και με υλικά φερτά από τον αέρα. Με την ολοκλήρωση του σχηματισμού τους άρχισε η διαδικασία διάβρωσής τους: η έντονη σεισμική δραστηριότητα της Ηπείρου προκάλεσε ρήγματα, ανύψωση μέρους των αποθέσεων και στη συνέχεια απορροή των υδάτων, μείωση της βλάστησης και διάβρωση. Ο Κοκκινόπηλος βρίσκεται στο τελευταίο στάδιο της διαδικασίας αυτής. Άλλοι όμοιοι σχηματισμοί στην περιοχή, όπως οι λίμνες Ζηρός και Μαυρή, βρίσκονται σε προγενέστερα στάδια αυτής της διαδικασίας και αποτελούν σύγχρονα ανάλογα των περιβαλλόντων που προσέλκυαν τους Παλαιολιθικούς κατοίκους της Ηπείρου.

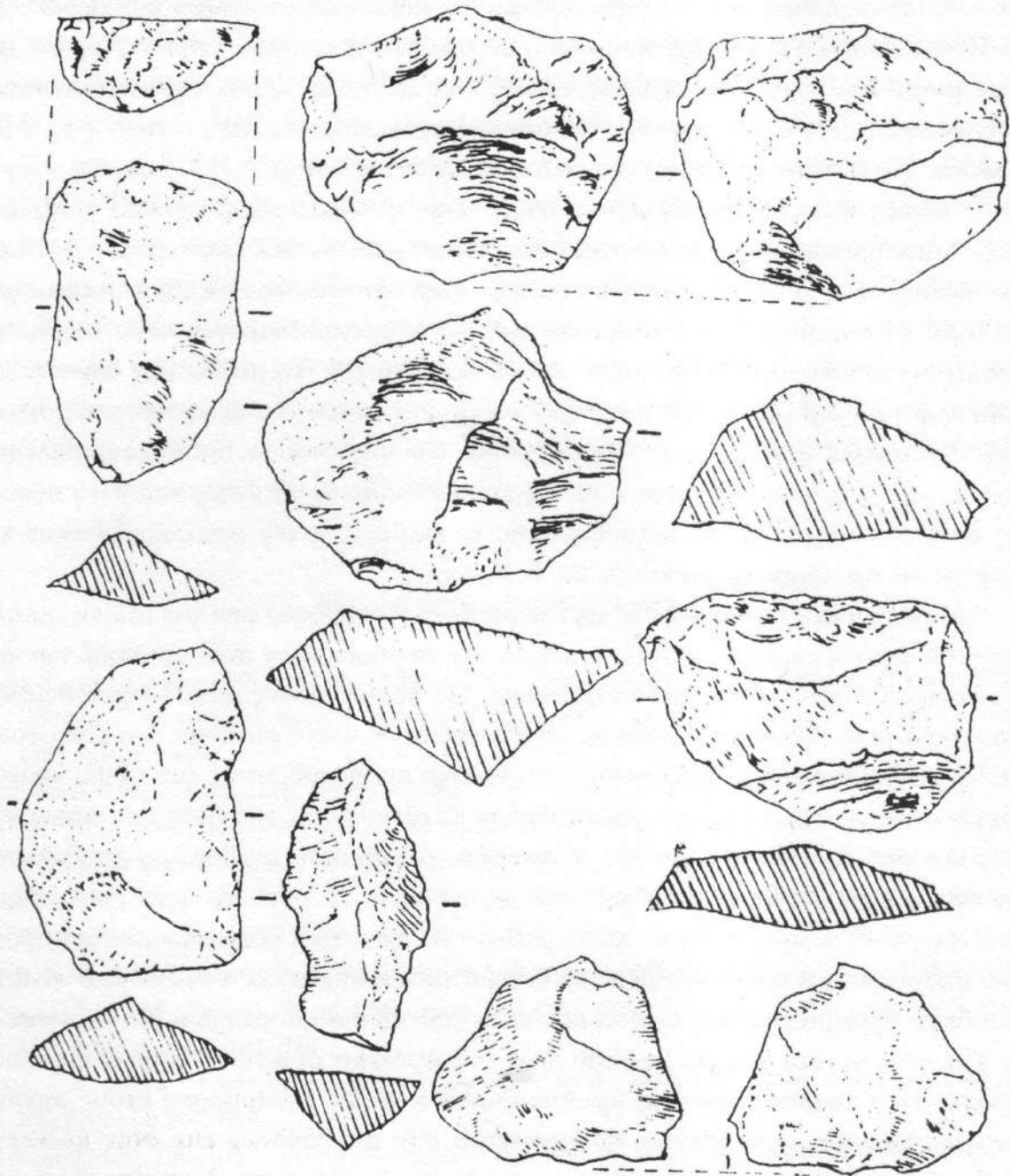
Στις λίμνες αυτές έβρισκαν πηγές νερού και πρώτες ύλες για την κατασκευή εργαλείων, κυνηγούσαν τα θηλαστικά που επίσης προσελκύνταν από το νερό, ή οργάνωναν το κυνήγι από γεπονικές επίκαιρες θέσεις, όπως το Ασπροχάλικο. Στις περιπτώσεις που το κυνήγι δεν απέδιδε τις απαραίτητες ποσότητες τροφής, κατέφευγαν στα μικρά ζώα και τη κλωρίδα στις όχθες των λιμνών. Αυτές οι πηγές τροφής ήταν πάντα διαθέσιμες και η απόκτησή τους δεν απαιτούσε κόπο ή κίνδυνο.

Η πυκνότητα των υπαίθριων παλαιολιθικών θέσεων στο νοτιοδυτικό τμήμα της Ηπείρου είναι ασυνήθιστη στον ευρωπαϊκό χώρο. Γι' αυτό το λόγο έχει ιδιαίτερη σημασία η μελέτη των διαφορών και των ομοιοτήτων μεταξύ τους, ώστε να προσδιοριστεί η λειτουργία καθεμιάς από αυτές και ο τρόπος οργάνωσης και κατανομής των δραστηριοτήτων στην περιοχή. Η επιστημονική σημασία τόσο του Κοκκινόπηλου όσο και του συνόλου των θέσεων είναι διεθνώς αναγνωρισμένη. Η συμβολή τους, όμως, στη μελέτη ζητημάτων που απασχολούν την Παλαιολιθική αρχαιολογία σήμερα δεν έχει ακόμη καθοριστεί πλήρως. Χρειάζεται συστηματική και εκτεταμένη έρευνα πριν μπορέσουμε να αποκρυπτογραφήσουμε τις πληροφορίες που παρέχουν αυτές οι θέσεις σχετικά με την αυγή του ανθρώπινου πολιτισμού.

Προστασία και ανάδειξη των Παλαιολιθικών θέσεων του νομού Πρεβέζης

Το Ασπροχάλικο είναι η μόνη επαρκώς προστατευόμενη Παλαιολιθική θέση στο νομό Πρεβέζης. Οι υπαίθριες θέσεις είναι αυτές που παρουσιάζουν τα περισσότερα προβλήματα διατήρησης και φύλαξης. Οι θέσεις αυτές έχουν αξία όχι μόνο ως αρχαιολογικοί χώροι αλλά και ως φυσικά μνημεία, επειδή έχουν γεωλογική ιστορία και μορφή σπανιότατη για τα ελληνικά και τα ευρωπαϊκά δεδομένα. Ως τέτοια μνημεία οφείλουμε να τα διατηρήσουμε στην ολότητά τους.

Οι Παλαιολιθικές θέσεις δεν διατρέχουν κίνδυνο αρχαιοκαπηλείας με τη συνήθη έννοια του όρου, επειδή τα λίθινα εργαλεία έχουν, ευτυχώς, μικρή αξία στο παράνομο εμπόριο αρχαιοτήτων. Υπάρχουν, όμως, αρκετοί γνώστες της σημασίας των θέσεων αυτών που συλλέγουν τα επιφανειακά ευρήματα για προσωπικές τους συλλογές. Αυτή η φαινομενικά αθώα δραστηριότητα καταστρέφει επιστημονικά αυτές τις θέσεις. Η ανάλυση και ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων στηρίζεται στη μελέτη του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο βρέθηκαν, τα συνευρήματά τους, το χώμα, την ακριβή θέση εύρεσης. Τα ευρήματα που έχουν αποσπασθεί από το αρχαιολογικό τους περιβάλλον με μη επιστημονικό τρόπο, ακόμη και αν μελετηθούν στη συνέχεια, μπορούν αν δώσουν μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό των πληροφοριών που θα παρείχαν αν είχαν βρεθεί σε ανασκαφή ή σε συστηματική έρευνα επιφάνειας. Επιπλέον, οι ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές είναι τις περισσότερες φορές απροσπέλαστες

Μικρομουστερία από το Ασπρογάλικο (κατά E.Higgs και C. Vita-Finzi 1966)

στους μελετητές και η τύχη τους είναι αβέβαιη μετά το θάνατο του κατόχου τους.

Οι Παλαιοιλιθικές θέσεις κινδυνεύουν και από τα οικιστικά ή άλλα προγράμματα της τοπικής αυτοδιοίκησης, η οποία οφείλει να είναι ιδιαίτερα προσεκτική σ' αυτό το ζήτημα. Πριν από λίγα χρόνια υπήρξε μια πρόταση "εκμετάλλευσης" του φυσικού πλούτου της περιοχής, που αν εφαρμοζόταν θα κατέστρεφε το τοπίο που περιβάλλει τον Κοκκινόπηλο. Πρόσφατα η υπαίθρια θέση στην περιοχή του χωριού Μόρφη, στο νότιο τμήμα του νομού Θεσπρωτίας, ισοπεδώθηκε κατά το ήμισυ, στο πλαίσιο άγνωστης σκοπιμότητας προγράμματος της τοπικής αυτοδιοίκησης. Δεν υπήρξε καν η δυνατότητα ανασκαφής της θέσης πριν από την ισοπέδωσή της.

Ο κύριος όμως, κίνδυνος για τις επιφανειακές θέσεις είναι η ταχεία διάβρωσή τους, η οποία αναμειγνύει το αρχαιολογικό υλικό, μειώνει τη δυνατότητα να βρεθούν στρωματογραφημένες αποθέσεις σε πιθανές μελλοντικές ανασκαφές και καταστρέφει αυτά τα σημαντικά πολιτιστικά και φυσικά μνημεία. Το μεγαλύτερο μέρος της διάβρωσης επήλθε από τα ρωμαϊκά χρόνια και ύστερα. Τις τελευταίες δεκαετίες η διάβρωση προχωρά με ακόμη ταχύτερο ρυθμό και απειλεί να εξαφανίσει τις θέσεις αυτές. Νωρίτερα, οι συνέπειες της διάβρωσης περιορίζονταν με πρόχειρες αναλειμματικές κατασκευές που έφτιαχναν όσοι εκμεταλλεύονταν τις εκτάσεις αυτές για αγροτικές δραστηριότητες. Με τη μετανάστευση, οι εκτάσεις αυτές εγκαταλείφθηκαν και έπαψε κάθε προσπάθεια ανακοπής της διάβρωσης.

Αρκετές φορές στο παρελθόν έχει εκφραστεί ενδιαφέρον από την τοπική αυτοδιοίκηση ή άλλους τοπικούς φορείς για πρακτική συμβολή τους στην προβολή των αρχαιολογικών χώρων του νομού Πρεβέζης. Τις περισσότερες φορές προωθείται η ανασκαφή μιας θέσης ως πανάκεια. Οι προσπάθειες αυτές συνήθως αποτυγχάνουν, επειδή μια ανασκαφή απαιτεί πρώτον σημαντική χρηματοδότηση, την οποία τοπικοί φορείς σπανίως είναι σε θέση να καλύψουν εξ ολοκλήρου, και δεύτερον αρχαιολόγους και άλλους ειδικούς για την ανασκαφή, συντήρηση, μελέτη και αποθήκευση των ευρημάτων. Οι Εφορείες Αρχαιοτήτων δεν είναι σε θέση να καλύψουν τέτοιες δαπάνες για κάθε αρχαιολογικό χώρο ανά την Ελλάδα. Μια θέση ανασκάπεται μόνο όταν μπορεί κανείς να υποστηρίξει με βάσιμα επιχειρήματα ότι η ανασκαφή αυτή θα προσθέσει κρίσιμα στοιχεία σε όσα ήδη είναι γνωστά για μια εποχή ή μια περιοχή.

Για τους λόγους αυτούς θα ήταν ίσως σκοπιμότερο οι τοπικοί φορείς να επικεντρώσουν τις προσπάθειές τους προς πιο ήπιες μορφές παρέμβασης στους αρχαιολογικούς χώρους, προωθώντας προγράμματα που συμβάλλουν είτε στην καλύτερη προβολή μιας ήδη ερευνημένης θέσης είτε στη διατήρηση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων που βρίσκονται υπό άμεσο κίνδυνο. Οι Παλαιοιλιθικές θέσεις του νομού Πρεβέζης είναι, μαζί με τη Νικόπολη και το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, τα μόνα ευρύτερης ακτινοβολίας μνημεία της περιοχής. Οι υπαίθριες Παλαιοιλιθικές θέσεις, και ιδιαίτερα ο Κοκκινόπηλος, η πιο σημαντική εξ αυτών, διατρέχουν άμεσο κίνδυνο εξαφάνισης από τη διάβρωση. Οι συνέπειες της διάβρωσης μπορούν να περιορι-

στούν με την κατασκευή ξύλινων ή λιθόκτιστων αναλειμάτων. Η μελέτη και εκτέλεση ενός τέτοιου έργου από την αρχαιολογική υπηρεσία, με χρηματοδότηση από τοπικούς φορείς, θα αποτρέψει την ολική καταστροφή αυτών των φυσικών και πολιτιστικών μνημείων και θα διατηρήσει τη δυνατότητα να ερευνηθούν συστηματικά στο μέλλον. Από πρακτικής απόψεως, ένα τέτοιο έργο σε δυο-τρεις από τις υπάρχουσες θέσεις είναι μέσα στις χρηματοδοτικές δυνατότητες των τοπικών φορέων και απαιτεί σχετικά μικρό όγκο εργασίας από την πλευρά της αρχαιολογικής υπηρεσίας.

Ο καλύτερος τρόπος προστασίας των αρχαιοτήτων είναι η ανάδειξη και η προβολή τους στο κοινό. Η περιοχή της Ηπείρου υστερεί σήμερα σε προβολή της φυσικής ομορφιάς και του αρχαιολογικού πλούτου της. Αυτό, όμως, δεν είναι κατ' ανάγκη αρνητικό. Η Ήπειρος έχει ακόμη τη δυνατότητα να διδαχθεί από τα σφάλματα της τουριστικής ανάπτυξης σε άλλες περιοχές και να οργανώσει τη δική της ανάπτυξη με συστηματικές κινήσεις μακράς προοπτικής. Από πλευράς αρχαιολογικών μνημείων, αυτό που θα καταστήσει την περιοχή σημαντική είναι η προβολή της διαχρονικής παρουσίας του ανθρώπου στην περιοχή, με σταθμούς τις παλαιολιθικές θέσεις, τις μυκηναϊκές ακροπόλεις, τη Δωδώνη και το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, τη Νικόπολη και τα υστεροβυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ, Ε. και Bailey, G.N. 1994. "1962-1992: Τριάντα χρόνια παλαιολιθικής έρευνας στην Ήπειρο". *Φηγός*, τριμηνιαίος τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, 305-319. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Περιοδικό *Αρχαιολογία*, τεύχ. 58-61 (1996).
- Bailey, G.N. 1992. "The Palaeolithic of Klithi in its wider context", *Annual of the British School of Archaeology at Athens* 87:1-28.
- Dakaris, S.I., Higgs, E.S. and Hey, R.W. 1964. "The climate, environment and industries of Stone Age Greece: part I". *Proceedings of the Prehistoric Society* 30:199-244.
- Higgs, E.S. 1963. "Epirus: Palaeolithic survey". *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 18, Χρονικά 157-158.
- Higgs, E.S. 1965. "Some recent Old Stone Age discoveries in Epirus". *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 20, Χρονικά, 361-374.
- Higgs, E.S. 1966. "Excavations at the rockshelter of Asprochaliko". *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 21, Χρονικά 292-294.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ., 1967. *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας*. Φιλαρκαίου Εταιρ. Βόλου, Βόλος.
- Runnels, C.N. and van Andel, Tj. H. 1993. "A handaxe from Kokkinopilos, Epirus, and its implications for the Palaeolithic of Greece", *Journal of Field Archaeology* 20: 191-203.
- Σορδίνης, Α. 1965. "Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα το 1965". *Κερκυραϊκά Χρονικά* 11, 141-147.
- Σορδίνης, Α. 1968. "Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα το 1966". *Κερκυραϊκά Χρονικά* 14, 77-83.